

Izvorni znanstveni rad
UDK 316.752.4(497.5)
322(497.5)
308(497.5)

Primljeno: 7. srpnja 2011.

Vrijednosno-ideološke orijentacije kao predznak i posljedica društvenih promjena

DUŠKO SEKULIĆ*

Sažetak

U radu se analiziraju promjene vrijednosnih orijentacija u periodu od 1985. do 2010. Osnovni nalaz koji se konstatira jest da u periodu nakon propasti socijalizma imamo određeni trend koji kombinira retradiconalizaciju i modernizaciju osnovnih vrijednosnih orijentacija. Retradiconalizacija se očituje u porastu religioznosti i nacionalnog ekskluzivizma. S obzirom na promatrane vrijednosti Hrvatska je karakterizirana dominacijom religioznosti. S druge strane uočavamo određene modernizacijske trendove koji se prvenstveno očituju u sve većem prihvaćanju rodne jednakosti. Zapaža se i određeni "zamor" ekonomskim i političkim liberalizmom, čije prihvaćanje počinje lagano opadati.

Ključne riječi: vrijednosti, ideologije, Hrvatska u tranziciji, modernizam, tradiconalizam, autoritarnost, liberalizam

Kontekst istraživanja

Od propasti socijalističkog poretka imamo velik broj komparativnih analiza vrijednosnih sustava. Taj veliki val istraživanja doveo je do novih uvida u dinamiku promjena vrijednosti u prostoru i vremenu, kao i do formuliranja novih teoretskih objašnjenja. U ovom radu sintetiziramo rezultate istraživanja vrijednosnih orijentacija u Hrvatskoj koja sada traju već četvrt stoljeća. Prvo je provedeno 1985, drugo 1989, što znači da imamo dvije vremenske točke u socijalističkom periodu, a posljednje je provedeno neposredno uoči raspada zemlje. U postsocijalističkom periodu istraživanja u Republici Hrvatskoj provedena su 1996, 2004. i 2010. godine. Taj je dvadesetpetogodišnji period svojevrsni laboratorij: propast socijalizma, rat i

* *Duško Sekulić*, profesor na Pravnom fakultetu u Zagrebu.

postsocijalistička transformacija predstavljaju “vremenski kondenziranu” društvenu promjenu za koju pretpostavljamo da utječe na sve sfere života.¹

U istraživanjima svjetskih vrednota Ronald Inglehart (2007) kao okvir za promjenu vrijednosti uzima nekoliko fundamentalnih društvenih procesa koji utječu na njihovu promjenu. Procesi modernizacije vrijednosti pomiču se od tradicionalnih prema sekularnim i to je u skladu s predviđanjima svih modernizacijskih teorija. No Inglehart unosi dvije inovacije u klasičnu teoriju modernizacije. Prva je da na određenom stupnju razvoja dolazi do “zaokreta”, što znači da se trend prema sekularizaciji ne nastavlja beskonačno. Prijelaz s industrijskog na postindustrijsko društvo praćen je zaokretom i uspostavljanjem novog trenda prema ekspresivnim vrijednostima. Dakle, trend prema sekularnom i racionalnom zamijenjen je onime što on naziva trendom prema “ekspresivnom” polu u vrijednosnim orijentacijama. Drugo, kulturne specifičnosti nisu nešto što nestaje, što je prebrisano industrijalizacijom i modernizacijom, nego imaju trajno djelovanje na brzinu modernizacije. Iako su trendovi slični, kulturne razlike se zadržavaju jer o njima ovise početne točke i brzina modernizacije. Primjerice, iako je trend prema individualizaciji univerzalna karakteristika procesa modernizacije, izraženiji je u protestantskim zemljama jer je u tim zemljama bio na višem nivou i na početku modernizacije.

U našim razmatranjima posebno nas zanima transformacija bivših socijalističkih zemalja. Bez obzira na to što je socijalistički poredak u historijskom smislu trajao relativno kratko, sva istraživanja pokazuju da je ostavio trajne tragove u vrijednostima i kulturnim obrascima. Prema tome, on je postao element “kulture” tih društava i nešto po čemu se ta društva razlikuju od društava koja bi im, samo na temelju nivoa ekonomskog razvoja, trebala biti mnogo sličnija. Ta su društva, općenito uzevši, više sekularna nego što bismo mogli očekivati na temelju nivoa ekonomskog razvoja i pripadnosti kulturnom krugu u kojem se nalaze (Inglehart, Norris, 2007). Schwartz i Bardi (1997) utvrdili su da se u društvima koja su imala socijalistički poredak veći naglasak stavlja na konzervativne vrijednosti i hijerarhiju, a manji na intelektualnu autonomiju, egalitarizam i (*master*) glavni status. Ostaje da se vidi koliko su te promjene duboke, hoće li ostati i nakon što dođe do smjene generacija, odnosno hoće li nestati s nestankom generacija koje su socijalizirane u socijalističkom periodu. Ne može se automatski prihvatiti da će posljedice socijalističkog poretka nestati jer tog poretka više nema, jer posljedice različitih religijskih kultura ostaju i onda kada se društvo sekularizira. Drugim riječima, razlike između katoličkih i protestantskih društava ostaju i onda kada se ona u velikoj mjeri sekulariziraju. Po analogiji možemo postaviti hipotezu da će određene kulturne razlike ostati i onda kada socijalizam kao institucionalni poredak i dominantna ideologija nestane.

¹ O tim istraživanjima vidi također u Sekulić, 2010.

Jedna je od bitnih Inglehartovih inovacija u modernizacijskoj teoriji to što one ne pretpostavlja automatsko napredovanje prema modernosti. Modernizacija u vrijednosnom sistemu (u njegovoj shemi okretanje prema postmaterijalističkim vrijednostima) odražava promjene društvenih okolnosti. Za njega je ključna varijabla **životna sigurnost**. Dramatično povećanje sigurnosti u društvima blagostanja nakon završetka Drugog svjetskog rata dovelo je do shvaćanja materijalne sigurnosti kao nečega što je osigurano te do aktivacije “viših” vrijednosti u skladu s Maslowljevom teorijom o hijerarhiji potreba. Za Ingleharta su te “više” vrijednosti postmaterijalističke vrijednosti. Posljedica je toga da se vrijednosna promjena ne događa linearno i da nije ireverzibilna. Ako se društvene okolnosti promijene uslijed smanjenja životne sigurnosti, onda dolazi do reverzije u vrijednosnim prioritetima, tj. do pomaka “unatrag” od postmaterijalizma prema materijalističkim vrijednostima. Jednako tako u društvima u kojima nema pomaka prema povećanju standarda i sigurnosti, nema ni pomaka u smjeru postmaterijalističkih vrijednosti.

Hrvatska predstavlja poligon za provjeravanje nekih od tih postavki, bez obzira na to što ovdje ne provjeravamo direktno vrijednosti o kojima govori Inglehart, već uzimamo okvir u kojem promatra društvenu promjenu. U promatranih četvrt stoljeća došlo je do ogromne socijalne transformacije. Modernizacijski smjer transformacije koji karakterizira socijalizam prekida se krizama i transformacijama koje, prema Inglehartu, moraju ostaviti trag na vrijednosnim orijentacijama. Hrvatska je u promatranom periodu prošla kroz dramatičan rat i pad socijalnog standarda, što je dovelo do urušavanja osnovne egzistencijalne i materijalne sigurnosti. Osnovni okvir za razumijevanje vrijednosnih promjena kojima se ovdje bavimo čini niz međusobno povezanih procesa. S jedne strane to je modernizacija na socijalistički način. U Jugoslaviji (pa onda konzekventno u Hrvatskoj kao njezinu integralnom dijelu) društvo je transformirano od poljoprivrednog u industrijsko. Ta socijalistička transformacija uzdrmala je tradicionalistički vrijednosni sistem. Prema tome, Hrvatska već u socijalizmu predstavlja moderno društvo, iako sa specifičnostima karakterističnima za socijalistički poredak. Naime Hrvatska postaje moderno industrijsko društvo koje u svojoj ekonomskoj strukturi ne odudara od sličnih europskih društava. Istovremeno Hrvatska je (kao dio Jugoslavije) otvoreno društvo, pa postoje slobodna strujanja ideja, rada (ekonomska emigracija), kapitala (povezanost sa svjetskom ekonomijom) i ljudi (posebno turizam i sloboda putovanja). No sva ta modernost i otvorenost zbivaju se u kontekstu autoritarnog političkog sistema koji je, doduše, liberalniji od onoga u socijalističkim zemljama, ali istovremeno ne zadovoljava osnovne principe liberalnog društva. Bez obzira na ideološku sferu (samoupravni sistem) koja proklamira novi i originalni demokratski poredak, tenzija između liberalnih dostignuća “Zapada” i institucionalnog političkog sistema i dostignutog nivoa nekih sloboda u političkoj sferi postaje sve vidljivija tokom razvoja. Taj hod prema modernizmu koji je, prema Inglehartu, morao gurati vrijednosni

sistem u modernističkom smjeru mora biti shvaćen u kontekstu permanentne krize koja je od osamdesetih godina tresla socijalistički ekonomski i politički sistem. Već i prije raspada socijalizma Hrvatsku (i Jugoslaviju kao cjelinu) karakterizira period dugoročne ekonomske stagnacije koja počinje u osamdesetim godinama. Tako na primjer u periodu 1980-1990. Hrvatska ostvaruje nulte stope rasta društvenog proizvoda. Naravno da se za vrijeme rata i društveni proizvod i industrijska proizvodnja urušavaju. Na nivo iz 1990. Hrvatska se vraća tek sredinom 2000-ih, što praktički znači da se radi o izgubljenom periodu (sa stanovišta ekonomskog razvoja) jer se sredinom 2000-ih Hrvatska nalazi na razini iz ranih 1980-ih. Dakle, to je četvrt stoljeća ekonomske stagnacije u smislu materijalnog standarda. Ako se to prevede u Inglehartov teoretski okvir, onda je hod prema modernizacijskim vrijednostima zaustavljen jer pada standard i raste nesigurnost, i to ne samo materijalna nego i egzistencijalna (rat). Isto tako to je period značajne društvene transformacije, odnosno prelaska na kapitalističku ekonomiju putem privatizacije i uklanjanja ograničenja privatnom vlasništvu, kao i prelaska na pluralistički politički sistem. Ta je transformacija povećala ekonomsko-socijalnu nesigurnost: nesigurnost zaposlenja, nezaposlenost, masovna dislokacija proizvedena privatizacijom uz rušenje svake legitimnosti privatizacijskog procesa kroz poznate i široko rasprostranjene "slučajeve". Dakle, sve naše točke promatranja locirane su u raznim "krizama" ekonomskog, socijalnog i političkog karaktera.

Osnovna istraživačka pitanja

Glavno je pitanje kako se mijenja vrijednosni sistem u tom periodu burnih društvenih promjena? U prvom redu postavljamo pitanja čisto deskriptivnog karaktera, kako se povećava ili smanjuje prihvaćanje ili odbijanje određenih vrijednosnih orijentacija? Početak analize je u jednoj teoriji vrijednosnog prostora koji se sastoji od dvije osnovne dimenzije koje nazivamo tradicionalizam-modernizam te autoritarizam-liberalizam. Prva je dimenzija više "kulturna" jer se u većoj mjeri odnosi na oblike poželjnog ponašanja u sferi ličnih odnosa (na primjer odnosi među spolovima, religioznost i sl.), a druga više na one u području poželjnih društvenih poredaka u ekonomskoj i socijalnoj sferi.

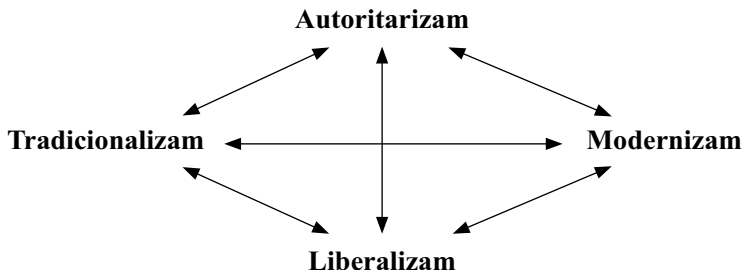
Tako tradicionalizam znači veću religioznost i prihvaćanje religioznih normi u reguliranju svakodnevnog života, prihvaćanje nejednakosti među spolovima i podčinjavanja autoritetu i slično. Nasuprot tome, modernizam znači prihvaćanje sekularizma, individualizma, jednakosti među spolovima i prava za sve manjinske grupe (kao što su homoseksualci).

Druga je dimenzija autoritarizam naspram liberalizma. Autoritarizam karakterizira zazor prema političkoj demokraciji, prihvaćanje hijerarhije (uključujući i nedemokratski poredak zasnovan na autoritetu nacionalnog vođe, na primjer), vje-

rovanje u jaku državu kao jamca rješavanja političkih, ali i ekonomskih problema, povezanost s nacionalnom isključivošću. Liberalizam je, za razliku od toga, prihvaćanje zasada liberalnog ekonomskog poretka, privatnog vlasništva, tržišta, ekonomske i političke slobode te neprihvatanje autoritarnih i nacionalističkih ideologija.

Pretpostavljeno vrijednosno polje može se predstaviti na sljedeći način.

Model 1.

Ovo je, naravno, samo teoretski model osnovnih dimenzija vrijednosnog sustava koji nam služi kao podloga za postavljanje istraživačkih pitanja i za konstrukciju mjernih instrumenata. Svaki takav teoretski model zasnovan je na prethodnim empirijskim istraživanjima, ali i na predstavama teoretičara. Kao što znamo, predstave teoretičara o vrijednostima i odnosima među njima su idealtipske i često odstupaju od distribucija vrijednosti u normalnoj populaciji. Količina kognitivne disonance (na primjer mješavina autoritarnih i liberalnih elemenata) koja može postojati u populaciji sigurno je veća nego što bi to znanstvenici u svojim glavama bili voljni dopustiti. Prema tome, jedan od koraka u kasnijem istraživanju bit će i ispitivanje koliko takav model odgovara odnosima vrijednosti koji postoje u "glavama" ljudi. No ovo za sada zadržavamo kao polaznu točku.

Isto tako moramo biti svjesni da svaki model vrijednosnih orijentacija nosi pečat vremena i neodvojiv je od prevladavajućih ideoloških shema. Za usporedbu možemo uzeti istraživanje vrijednosnih orijentacija u Srbiji provedeno 1973-1974. godine. Dragomir Pantić (1977) pritom polazi od sličnog modela, s time da on suprotstavlja tradicionalizam i samoupravni humanizam kao jednu dimenziju, a etatizam i liberalizam kao drugu. To su dimenzije identične našima, ali s nekim specifičnostima. Tradicionalizam je suprotstavljen samoupravnom humanizmu, dok je u našem modelu suprotstavljen modernizmu. Pantić iz ideoloških razloga postavlja prihvaćanje samoupravne ideologije (društvenog vlasništva i kolektivizma) kao suprotan pol tradicionalizmu. No on u samoupravni humanizam svrstava i vrijednosti kao što su moderna orijentacija, otvorenost prema svijetu, nereligioznost, što je i u našem modelu osnova modernizma. Rekao bih da je naš modernizam identičan

Pantićevu samoupravnom humanizmu, samo očišćenom od samoupravne socijalističke ideologije. Pantićeva druga dimenzija, liberalizam-etatizam, također u velikoj mjeri odgovara našoj shemi, s time da mi umjesto etatizma naglašavamo širi pojam autoritarizma. (Ili, na primjer, on nereligioznost stavlja kao komponentu etatizma jer kao idealni model ima socijalistički etatizam, a mi religioznost stavljamo kao sastavni dio autoritarizma jer je etatizam za nas samo dimenzija autoritarnosti). Dakle, dimenzije vrijednosnog sistema i njihova konstrukcija uvijek se moraju razumjeti u danom historijsko-političkom kontekstu.

Sličnu analizu vrijednosti možemo naći u još jednom starijem radu Bertcha i Zaninoviča (1974). Oni na temelju faktorske analize dolaze do tri osnovne dimenzije vrijednosti. Prvu nazivaju parohijalno-tradicionalnom. Iako ona "hvata" tradicionalizam, kod njih predstavlja mješavinu autoritarizma, zatvorenosti i anti-ekonomskih stavova. Druga je dimenzija tržišno-decentralistička, koja se protivi miješanju države u privredu i egalitarizmu. Konačno, treća je socijalističko-patriotska, koja se sastoji od prihvaćanja nekih bitnih dimenzija socijalističke ideologije.

Kakva je relacija među dimenzijama našeg modela, to je, naravno, empirijsko pitanje. Polazna je hipoteza: liberalizam na političkom planu povezan je s modernizmom na kulturnom planu, a autoritarizam na političkom planu povezan je s tradicionalizmom. Na taj se način naš model zapravo sužava na dvije suprotnosti koje sijeku sav vrijednosni prostor od kulture do ideologije (autoritarizam i tradicionalizam naspram liberalizma i modernizma). Radi se o teoretskoj konstrukciji za koju treba provjeriti koliko je realno prisutna u postojećem vrijednosnom prostoru. Razlog zašto nemamo jednodimenzionalni model leži upravo u tome što dimenzija liberalizam-autoritarizam ima određenu "samostalnost" u odnosu na dimenziju tradicionalizam-modernizam. To znači da iako, primjerice, pretpostavljamo afinitet između liberalizma i modernizma, moramo ostaviti mogućnost da se liberalizam može slagati s tradicionalizmom, pa tako zastupnici tržišta i političkog pluralizma mogu istovremeno biti religiozni i rodno konzervativni.

U ovom radu bavimo se prvenstveno vrijednosnim orijentacijama, tj. prihvaćanjem ili odbijanjem grupa stavova koji se odnose na određenu sferu društvenog djelovanja. Te su sfere ekonomska i politička organizacija društva, a razne stavove grupirali smo s obzirom na nekoliko vrijednosnih orijentacija. Prva je vrijednosna orijentacija ekonomsko-politički liberalizam (osnovna je os odbijanje ili prihvaćanje osnovnih principa liberalnog društva: privatnog vlasništva, tržišta, višestranačke demokracije). Druga je vrijednosna orijentacija politički autoritarizam, za koji pretpostavljamo da je na suprotnom polu od ekonomsko-političkog liberalizma i zasniva se na protivljenju individualnim slobodama te na etatizmu, tj. glorifikaciji uloge države. Treća je vrijednosna orijentacija nacionalni ekskluzivizam koja se zasniva na ideji da nacije trebaju biti odvojene, tj. da pripadnici različitih naroda ne

moгу živjeti zajedno (što je samo jedna dimenzija mnogo šireg pojma nacionalizma). Četvrta vrijednosna orijentacija, koja ne predstavlja "ideološku" dimenziju u užem smislu, jest religioznost.

Peta vrijednosna orijentacija nije politička, nego se odnosi na sferu rodniہ odnosa, tj. bavi se ravnopravnošću spolova. Na kraju imamo nešto što neki smatraju karakteristikom ličnosti, a drugi isto tako ključnim kulturnim obrascem, a to je autoritarnost. Dok je politički autoritarizam vrijednosna orijentacija koja se odnosi na sferu političkog i govori o poželjnim društvenim odnosima, ovaj individualni autoritarizam odnosi se na poželjne mikrosocijalne odnose. On uključuje dimenziju poželjnog načina odgoja djece, što je za Karen Stenner (2005) ključni indikator autoritarne ličnosti, potom vjerovanje da je pojedinac manje vrijedan od kolektiva te vjerovanje da su odnosi dominacije i podređenosti nužni jer proizlaze iz ljudske prirode. Županov, Sekulić i Šporer (1996) jednu svoju raniju analizu zasnivaju na hipotezi da je autoritarizam trajna vrijednosna orijentacija u Hrvatskoj.

Implicitno su te vrijednosti indikatori osnovnih dimenzija koje smo naveli u prethodno spomenutom modelu. Tradicionalizam je direktno mĳeren preko rodnoہ konzervativizma i religioznosti. Odbacivanje rodnoہ konzervativizma i religioznosti znači obrnuti pol na istoj dimenziji, tj. modernizam. Liberalizam naspram autoritarizma mĳeren je ekonomsko-političkim liberalizmom na jednoj strani, a političkim autoritarizmom na drugoj strani. Individualni autoritarizam, koji svakako spada u autoritarnu stranu ovog spektra, shvaćamo kao dublju dimenziju ne samo kulture (vrijednosti) nego i ličnosti.

Konstrukcija skala

Da bismo odgovorili na postavljena pitanja, konstruirali smo nekoliko skala koje mjere određene vrijednosti i stavove. Izbor vrijednosnih orijentacija ne iscrpljuje cjelokupni vrijednosni spektar, nego predstavlja samo njegov isječak i uvjetovan je pragmatičnim razlozima raspoloživosti tvrdnji u svim istraživačkim valovima. Na taj način konstruirali smo šest skala koje smo mogli primijeniti u svakoj raspoloživoj godini. Svaka se skala sastoji od prosječnog odgovora na nekoliko tvrdnji. Uputa je glasila "Ovdje je naveden određeni broj tvrdnji koje su uzete iz novina, knjiga i svakodnevnih razgovora, a odnose se na različite životne situacije, ideje i ciljeve. S kojima se od njih slažete i u kojoj mĳeri?" – 1 uopće se ne slažem, 2 djelomično se ne slažem, 3 neodlučan sam, 4 djelomično se slažem, 5 potpuno se slažem. Jedino je skala religioznosti konstruirana drugačije, što ćemo pokazati kasnije.

Prvu smo skalu nazvali *rodniہ konzervativizam*, a usmĳerena je na otkrivanje orijentacije u vezi s jednakosti među spolovima i rodniہ ulogama. Skala se sastoji od sljedećih tvrdnji:

- Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac.
- Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama.
- Dobro je da u braku postoji jednakost između muža i žene, ali je bolje da muž ima posljednju riječ.
- Muškarcima su bliskije javne, a ženama privatne aktivnosti.
- Odgoj djece je prije majčina nego očeva dužnost.

Skala ima zadovoljavajuće alpha vrijednosti za sve godine: .739 za 1985, .715 za 1989, .816 za 1996, .796 za 2004. i .797 za 2010.

Druga je skala *nacionalnog ekskluzivizma*, koja se odnosi na shvaćanje da narodi moraju biti odvojeni i da su kontakti štetni i kontraproduktivni. Skala se sastoji od sljedećih tvrdnji:

- Nacionalno mješoviti brakovi moraju biti nestabilniji od drugih.
- Svaki narod mora imati svoju državu.
- Čovjek se može osjećati sasvim siguran samo kad živi u sredini gdje je većina pripadnika njegovog naroda.
- Među nacijama se može ostvariti suradnja, ali ne i povjerenje.
- Bez vođe je svaki narod kao čovjek bez glave.

Alpha indeksi su za pojedine godine sljedeći: .606 za 1985, .639. za 1989. (u 1989. izbacili smo iz skale tvrdnju “Bez vođe je svaki narod kao čovjek bez glave” jer je s njom alpha iznosio samo .585), .651 za 1996, .699 za 2004. i .702 za 2010.

Skala *individualnog autoritarizma* konstruirana je od sljedećih stavaka:

- Interesi kolektiva uvijek moraju biti važniji od interesa pojedinca.
- Dvije su glavne vrste ljudi na svijetu, jaki i slabi.
- Najvažnija stvar za djecu je učiti ih poslušnosti roditeljima.
- Svoje pretpostavljene treba slušati i kada nisu u pravu.

Alpha je .464 za 1985, .559 za 1989, .609 za 1996, .573 za 2004. i .682 za 2010.

Skala *političkog autoritarizma* konstruirana je od tvrdnji:

- Potpuna sloboda govora danas vodi dezorganiziranju društva.
- Sudstvo u krajnjoj liniji mora služiti vlasti.
- Država danas mora imati veću ulogu u upravljanju privredom.

Kod ove skale javljaju se najniži alpha indeksi. Primjerice, za 2004. ne bismo nikada izolirano upotrijebili tu skalu, ali budući da je davala nešto bolje rezultate u drugim godinama, upotrijebit ćemo je i ovdje.

Za pojedine godine alpha je: .430 za 1985, .565 za 1989, .578 za 1996, .381 za 2004. i .472 za 2010.

Skala *ekonomsko-političkog liberalizma* konstituirana je od sljedećih stavki:

- Društveni napredak uvijek će počivati na privatnom vlasništvu.
- Samo privatna poljoprivredna proizvodnja omogućuje bolju snabdjevenost.
- Što se država manje miješa u privredu, privreda će biti uspješnija. (1985. i 1989. tvrdnja je glasila: Potpuna sloboda radnih kolektiva preduvjet je na prethoda.)
- Višestranački sustav garantira izražavanje interesa svih društvenih grupa.

Za pojedine godine alpha je: .587 za 1985, .520 za 1989, .500 za 1996. (tu je ispuštena tvrdnja “Što se država manje miješa u privredu, privreda će biti uspješnija” jer je s njom alpha .480), .513 za 2004. i .632 za 2010.

Skala *religioznosti* konstruirana je nešto drugačije od ostalih skala, pa su s njome dobiveni rezultati samo uvjetno komparabilni s ostalim skalama, o čemu treba voditi računa prilikom interpretacije. Naime, ona se zasniva na jednom pitanju koje glasi: “Kada bi Vas netko upitao o Vašem odnosu prema religiji, gdje biste sami sebe svrstali?” Vrijednost 1 je odgovor “Nije religiozan i protivnik je religije”, 2 “Nije religiozan, iako nema ništa protiv religije”, kao vrijednost 3 spojeni su odgovori “Prema religiji je ravnodušan” i “Dosta razmišlja o tome, ali nije na čistu da li vjeruje ili ne”, 4 “Religiozan je premda ne prihvaća sve što vjera uči”, 5 “Uvjereni je vjernik i prihvaća sve što vjera uči”.

Pogledamo li kako konstruirane skale “pokrivaju” polja konstruiranog teorskog modela, vidimo da je najbolje pokriven tradicionalizam. Tri skale, religioznost, rodni konzervativizam i nacionalni ekskluzivizam, dimenzije su tradicionalizma. Skale političkog i individualnog autoritarizma pokrivaju autoritarizam, dok je skala ekonomsko-političkog liberalizma jedina skala koja pokriva liberalizam. Ta nejednaka pokrivenost pojedinih polja modela proizlazi iz okolnosti longitudinalnog istraživanja. U prvom redu, taj je teoretski model naknadna rekonstrukcija koja nije u svojoj cjelini bila okvir iz kojeg su se izvlačile pojedine tvrdnje, a isto tako, u toku 25 godina i pet valova istraživanja neke su tvrdnje, stjecajem raznih okolnosti, izlazile pa ponovo ulazile u istraživanje.

Osnovne hipoteze

Jedno od pitanja koja ćemo pokušati rasvijetliti jest u kolikoj se mjeri vrijednosni sistem mijenja u funkciji društvenih promjena. Unutar tog općenito formuliranog pitanja postavljamo pitanje kauzaliteta, odnosno prethode li promjene vrijednosti dru-

štvenim promjenama ili su posljedica tih promjena. S time je povezano i pitanje je li nacionalizam uzrok ili posljedica krvavog raspada zemlje te je li prihvaćanje tržišta, privatnog vlasništva i višestranačja posljedica ili pokazatelj raspada socijalizma.

Drugo je pitanje u kojoj se mjeri društvo modernizira i tradicionalizam postaje manje privlačan, a u kojoj se mjeri retradicionalizira, odnosno u kojoj se mjeri ljudi vraćaju religioznosti kada ona postaje prihvatljiva ideološka sastavnica režima, za razliku od prijašnje “anti-sistemske” pozicije.

Drugim riječima, znači li raspad socijalizma društvenu modernizaciju ili retradicionalizaciju, odnosno znači li prelazak na politički pluralizam i privatnovlasničku tržišnu ekonomiju i veće prihvaćanje ekonomsko-političkog liberalizma i napuštanje autoritarnih elemenata dominantne socijalističke ideologije ili, obratno, novi nacionalizam gura prema novim oblicima autoritarne kulture.

Dok su ta pitanja deskriptivne naravi i povezuju dobivene rezultate s društvenim promjenama, možemo izvući i neke hipoteze koje proizlaze iz naravi teoretskog modela od kojeg polazimo. U prvom redu model pretpostavlja da postoji povezanost među skalama koje pokrivaju jedno polje u modelu. Na primjeru tradicionalizma to znači da pretpostavljamo da postoji povezanost između rodnog konzervativizma, nacionalnog ekskluzivizma i religioznosti. Ta povezanost znači da u jednoj vremenskoj točki postoji pozitivna korelacija među tim skalama. U vremenskoj perspektivi, koja je naša glavna orijentacija, to znači da će veće prihvaćanje ili odbijanje jedne vrijednosne orijentacije ići u “paketu”, tj. da će se “retradicionalizacija” odvijati kao porast prihvaćanja svih triju skala. Budući da nemamo posebnih skala modernizma, on je onda jednostavno suprotnost tradicionalizmu.

Imamo samo jednu skalu liberalizma, ali iz prirode modela proizlazi da je ona u negativnoj korelaciji sa skalama individualnog i političkog autoritarizma. Naravno, pretpostavljamo da su individualni i politički autoritarizam u pozitivnoj korelaciji. Suprotstavljenost liberalizma i autoritarizma u modelu znači da porast prihvaćanja jednog znači opadanje prihvaćanja drugog. Drugim riječima, ako se više prihvaća autoritarizam, pretpostavljamo da opada prihvaćanje liberalizma i obratno. (Takvu hipotezu o odnosu tradicionalizma i modernizma ne možemo postaviti jer nemamo posebnih skala za modernizam, što znači da u našem mjerenju konzekventno opadanje tradicionalizma automatski znači porast modernizma i obratno).

Odvojenost dimenzija liberalizam-autoritarizam i tradicionalizam-modernizam znači da ne možemo tako deciderano postaviti hipotezu o povezanosti porasta i opadanja prihvaćanja kao što smo to mogli u slučaju odnosa liberalizma i autoritarizma. Ipak, kao pretpostavljeni “afinitet” između relativno nezavisnih dimenzija možemo pretpostaviti da će liberalizam biti u pozitivnom odnosu prema modernizmu i konzekventno u negativnom prema tradicionalizmu. Prema tome, ako raste prihvaćanje liberalizma, onda vjerojatno opada prihvaćanje tradicionalizma, iako

ne nužno tako intenzivno kao prihvaćanje autoritarizma. I obrnuto, retraditionalizacija znači porast autoritarizma i opadanje liberalizma.

Uzorci

Uzorci koji se koriste reprezentativni su za Hrvatsku populaciju stariju od 18 godina, osim 1985, gdje se radi o uzorku radno aktivnog stanovništva. Godine 1985. u organizaciji Instituta za društvena istraživanja iz Zagreba korišten je disproportionalni stratificirani slučajni uzorak u kojem je intervjuirano 3.619 radno aktivnih osoba u Hrvatskoj, tj. po 400 iz svake od glavnih grupa zanimanja. Koristeći popis radne snage iz 1985. na uzorak je primijenjen sistem pondera da bi se dobio reprezentativni uzorak radno aktivnog stanovništva (2710) koji se ovdje koristi.

Drugo istraživanje 1989-1990. provedeno je kao dio ukupnog istraživanja na teritoriju tadašnje Jugoslavije. Hrvatsku dionicu radio je Institut za društvena istraživanja. Ovaj put radilo se o reprezentativnom uzorku ukupnog stanovništva. Uzorak je konstruiran višestupanjskim slučajnim kluster nacrtom polazeći od općina, naselja, kvartova, zgrada i domaćinstava. Uzorak je veličine 2508 osoba.

Godine 1996. istraživanje koristi stratificirani slučajni uzorak. Provedeno je u 148 naselja. Svih dvadeset glavnih gradova županija uključeno je u uzorak. Ostalih 128 naselja izabrano je slučajno s liste naselja u Hrvatskoj. Za svako naselje utvrđene su kvote prema obrazovanju, radnom statusu, spolu i starosti na temelju strukture naselja u odnosu na strukturu općine i strukturu općine u odnosu na čitavu hrvatsku populaciju. Četvrti i ulice izabrane su slučajno unutar naselja. Kao osnovica služili su podaci popisa iz 1991. Veličina uzorka je 2202. Istraživanje je provedeno u organizaciji Centra za istraživanje tranzicije civilnog društva u Zagrebu.

Gotovo identični pristup primijenjen je i 2004. Opet je upotrijebljen proporcionalni stratificirani slučajni uzorak punoljetnog stanovništva Hrvatske konstruiran na temelju popisa iz 2001. Anketa je provedena u 154 naselja: u glavnom gradu, u 19 županijskih centara, u 27 slučajno izabranih gradskih naselja te u 107 slučajno izabranih seoskih naselja (od kojih su 33 općinski centri, a 74 ostala naselja). Udjel ispitanika u pojedinim županijama i glavnom gradu proporcionalan je njihovom udjelu u ukupnom punoljetnom stanovništvu.

Godine 2010. opet je upotrijebljen slučajni dvoetafni stratificirani/kvotni nacionalno reprezentativni uzorak 1000 osoba starijih od 18 godina. Konstrukcija je išla počevši od 6 regija i unutar regija prema veličini naselja (od najmanjih od manje od 2000 stanovnika do Zagreba kao glavnog grada). Naselja su se unutar kategorija veličine birala slučajno, a proporcije su držane unutar zastupljenosti osnovnih kategorija u zadnjem popisu. Tako je dobivena struktura na najvišem nivou "regije": zagrebačka županija 248, sjeverna Hrvatska 179, Slavonija 176, Lika, Kordun i Banija 87, Istra G. Kotar, Hrv. Primorje 119 i Dalmacija 191.

Rezultati

U tabeli 1 dani su osnovni rezultati (aritmetičke sredine i varijance) pojedinih skala po godinama. Na taj način vidimo kako se pojedine vrijednosti i stavovi u vremenu više ili manje prihvaćaju, ali isto tako, gledajući varijance, kako se slaganje oko prihvaćanja ili odbijanja pojedinih stavova povećava ili smanjuje.

Tabela 1

Vrijednosne skale	1985.		1989.		1996.		2004.		2010.	
	Mean	Std. Error	Mean	Std. Error	Mean	Std. Error	Mean	Std. Error	Mean	Std. Error
Skala rodnog konzervativizma	3,6960	,01993	3,7705	,02189	3,4621	,01897	3,1314	,02358	2,8275	,03251
Skala nacionalnog ekskluzivizma	3,2259	,01749	2,2973	,02054	3,3895	,02353	3,2866	,01878	3,2812	,02703
Skala individualnog autoritarizma	2,9080	,02056	3,2514	,02008	3,1347	,02043	3,1648	,02016	3,1352	,02964
Skala političkog autoritarizma	3,3641	,01936	2,8276	,02407	2,6954	,02178	2,9225	,02022	3,0619	,02896
Skala ekonomsko-političkog liberalizma	2,7340	,01900	3,6722	,01797	3,8919	,01663	3,6098	,01626	3,4074	,02445
Intenzitet religioznosti	2,9768	,02191	3,1713	,02224	4,0104	,02159	4,0950	,02018	3,9451	,03251

Tabela 2

Vrijednosne skale	1985.	1989.	1996.	2004.	2010.
	Varijance	Varijance	Varijance	Varijance	Varijance
Skala rodnog konzervativizma	1,074	1,202	,792	1,235	1,059
Skala nacionalnog ekskluzivizma	,828	1,058	1,219	,783	,732
Skala individualnog autoritarizma	1,133	1,012	,919	,902	,880
Skala političkog autoritarizma	1,006	1,453	1,045	,907	,840
Skala ekonomsko-političkog liberalizma	,973	,810	,609	,587	,599
Intenzitet religioznosti	1,283	1,239	1,026	,904	,983

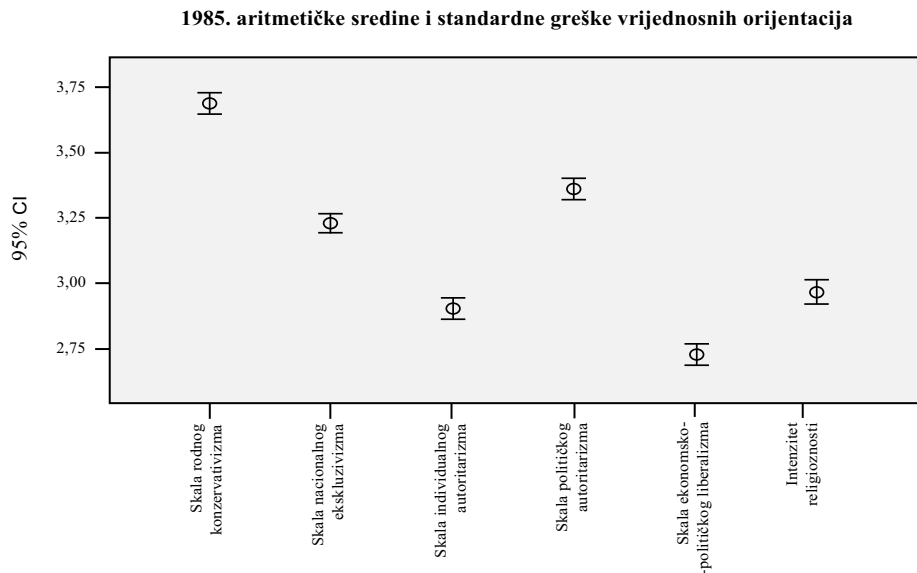
Uvijek možemo postaviti pitanje jesu li opažene razlike između nivoa prihvaćanja određenih stavova statistički značajne ili nisu. Vidimo da je visoko prihvaćena vrijednost rodni konzervativizam, s prosječnom prihvaćenošću od 3.696. Nakon toga slijedi politički autoritarizam s 3.3641. Je li ta razlika dovoljno velika da je proglasimo statistički značajnom? Logika tog pitanja je jednostavna. Budući da ovdje radimo s uzorkom, a ne s populacijom, postavljamo pitanje bi li se razlika koju smo dobili na uzorku ponovila da smo pitali sve građane Hrvatske ili opaženu razliku možemo tretirati kao slučajnu. Drugim riječima, da smo uzeli neki drugi uzorak, možda razlike ne bi bilo ili bi bila obrnuta, tj. nacionalni ekskluzivizam i religioznost bili bi više prihvaćeni od ekonomsko-političkog liberalizma. S obzirom na to da pretpostavljamo da se aritmetička sredina populacije nalazi u rasponu od plus-minus dvije standardne greške oko aritmetičke sredine uzorka ako se dobiveni rasponi oko dvije aritmetičke sredine uzoraka ne preklapaju, onda smo sigurni (tj. kao što je u statističkoj analizi uvijek slučaj, "sigurni" znači 95% vjerojatnosti) da je dobivena razlika "stvarna" razlika u populaciji, a ne samo slučajno dobivena razlika među uzorcima. To je vidljivo iz predloženih grafova (1-5) gdje krugovi predstavljaju aritmetičke sredine, a linije oko njih raspon od dvije standardne greške. Ako pogledamo grafikon 1, vidimo da se raspon oko aritmetičke sredine rodnog konzervativizma ne preklapa s rasponom ni jednog drugog promatranog stava i vrijednosti. Prema tome, s 95-postotnom sigurnošću tvrdimo da je u 1985. najviše prihvaćena vrijednost rodni konzervativizam, koji je, dakle, više prihvaćen i od političkog autoritarizma i od nacionalnog ekskluzivizma. Drugim riječima, i da smo ispitali čitavu hrvatsku populaciju, njezino prihvaćanje ekonomsko-političkog liberalizma bilo bi veće nego njezina religioznost ili nacionalni ekskluzivizam. S druge strane, vidimo da se rasponi oko aritmetičke sredine političkog autoritarizma i nacionalnog ekskluzivizma ne preklapaju, što znači da je druga prihvaćena vrijednost politički autoritarizam, a treća nacionalni ekskluzivizam.

U članku donosimo grafikone za sve promatrane godine koji omogućuju takvu analizu za svaku godinu posebno. Pogledajmo sada analizu po godinama.

U interpretaciji 1985. godine (vidi grafikon 1 na sljedećoj stranici) moramo imati na umu specifičnosti uzorka, tj. da je riječ o radno aktivnom, a ne ukupnom stanovništvu. To naročito treba uzeti u obzir pri usporedbi 1985. i 1989. godine.

Vidimo da se tri vrijednosti nalaze u sferi "prihvaćanja" (prosjeck veći od 3), a četiri u sferi odbijanja (prosjeck manji od 3). To znači da su među aktivnim stanovništvom Hrvatske u 1985. visoko prihvaćene vrijednosti (i to u smislu hijerarhije) rodni konzervativizam, politički autoritarizam i nacionalni ekskluzivizam. Sve su to vrijednosti koje se nalaze na konzervativnom polu. Ako želimo analizirati svaku od promatranih vrijednosnih orijentacija s obzirom na izvor i odnos prema vladajućem ideološkom diskursu, onda visok položaj rodnog konzervativizma direktno možemo interpretirati kao relikv tradicionalizma koji se protivi modernističkoj ver-

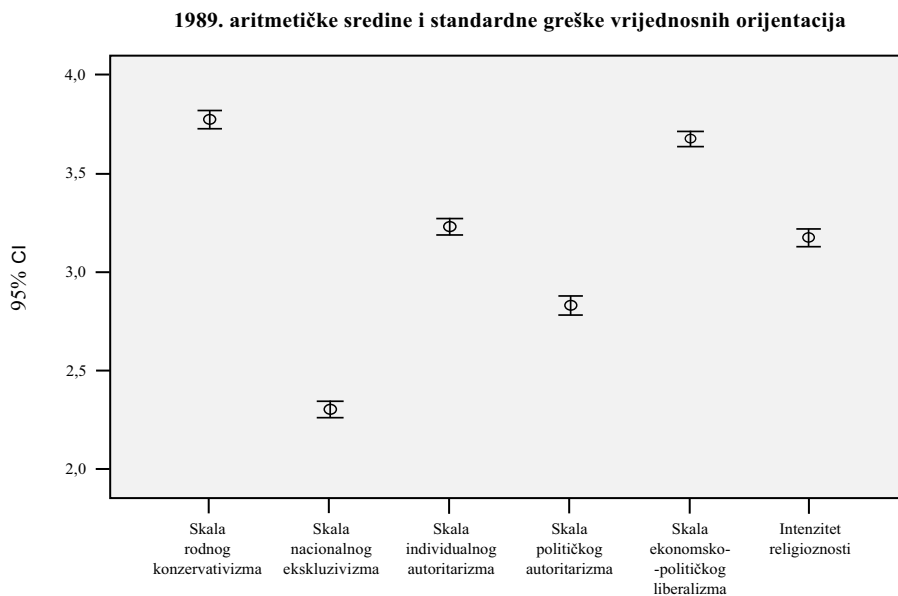
Grafikon 1.

ziji socijalističke ideologije o ravnopravnosti spolova. Ta visoka prihvaćenost znači jaku prisutnost klasičnog tradicionalizma u vidu patrijarhalnih stavova i shvaćanja nejednakosti u ulogama muškaraca i žena kao nečega normalnoga. Prihvaćanje političkog autoritarizma, s druge strane, ne možemo interpretirati kao nekakav “opozicioni konzervativizam” jer se neke njegove bitne dimenzije poklapaju sa socijalističkim principima. Socijalistički je diskurs ambivalentan prema nezavisnoj ulozi sudstva. Iako su ekscesi tipa “ne treba se držati zakona kao pijan plota”, kao i vidljivo partijsko miješanje u sudstvo stvar prošlosti, partijska kontrola, ali i njezina poželjnost nisu upitne. Isto vrijedi i za slobodu govora jer verbalni je delikt u to vrijeme još uvijek na snazi. Jedino veća uloga države u ekonomiji jest “etatizam” koji se suprotstavlja dominantnoj samoupravnoj ideologiji iako je država i njeno vođenje privrede, s druge strane, tradicionalni socijalistički princip. Što se nacionalnog ekskluzivizma tiče, iako je “nacionalizam” dio ideološke opozicije, ne može se negirati da se već u to vrijeme pomaljaju obrisi tenzija koje imaju nacionalnu dimenziju, pa prihvaćanje nacionalnog ekskluzivizma može biti reakcija na to. Prema tome, prihvaćanje tih vrijednosti ne možemo automatski opisati kao “opoziciono”. S druge strane, odbijanje ekonomsko-političkog liberalizma i religioznost, koja je samo malo ispod “neutralne” točke, mogu biti interpretirani kao signali konformizma. Iako religija nije proganjana, ona tada nije ni poželjna u društvu, pa je bilo kakva značajna pozicija u društvu inkompatibilna s javnim ispovijedanjem religije. Doduše, ona se može tolerirati, ali samo ako je duboko u sferi privatnoga.

Prema tome, ako bismo željeli rezimirati, mogli bismo reći da hrvatsko društvo u 1985. godini karakteriziraju tradicionalizam i konformizam. Ne možemo direktno ustanoviti koliko je prihvaćanje određenih konzervativnih vrijednosti rezultat njihova preklapanja s dominantnom socijalističkom ideologijom (kao u slučaju političkog autoritarizma), a koliko ostatak starog tradicionalizma. Tamo gdje su one u direktnom sukobu, katkad prevladava tradicionalizam (kao u slučaju rodnog konzervativizma), a katkad konformizam (kao u slučaju religije). Očito je religioznost osjetljivija ideološka dimenzija i manje se tolerira nego rodni konzervativizam, kod kojeg vjerojatno postoji veći raskorak između proklamiranog modernizma i prešutnog prihvaćanja konzervativnih vrijednosti. Konformizam se, dakle, ogleda prvenstveno u odbacivanju osnovnih principa ekonomskog liberalizma (privatnog vlasništva) i višestranačkog sistema, koji je u to vrijeme još apsolutno proskribiran kao oblik “građanske demokracije”.

Grafikon 2.

U 1989. imamo drugačiju situaciju. Istraživanje je izvedeno kada su konture raspada Jugoslavije bile vidljive i opasnost rata jasno se nazirala. U tehničkom smislu moramo imati na umu da se radi o drugačije konstruiranim uzorcima. Sada imamo reprezentativni uzorak cjelokupnog, a ne samo radno aktivnog stanovništva, što, naravno, utječe na dobivene rezultate.

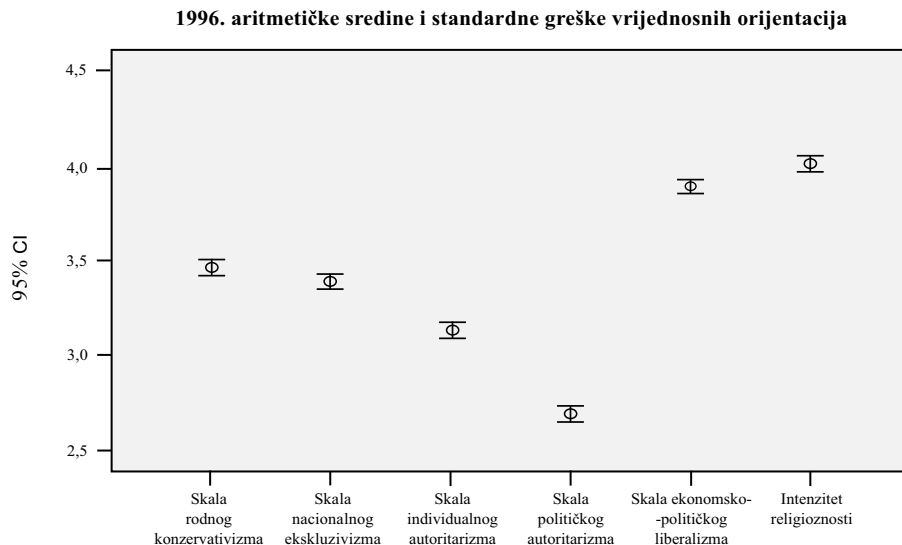
Zanemarimo li razlike u uzorcima i usredotočimo li se na objašnjenje razlika koje bi proizlazile iz promijenjenog društvenog konteksta, točnije, iz izrazito zategnute situacije uoči izbijanja sukoba i definitivne dezintegracije zemlje, onda vidimo da rodni konzervativizam i dalje “vodi” na ljestvici prihvaćenosti. Prema tome, očito je da se radi o nekoj vrsti “kulturne konstantne” barem u tom promatranom razdoblju. No događaju se promjene koje se mogu objasniti jedino promjenama društvene situacije. S jedne strane, najveći skok doživljava ekonomsko-politički liberalizam. Od najviše neprihvaćene vrijednosti postaje druga prihvaćena vrijednost (skor 2.73 narastao je na 3.67). Dakle, već se anticipira raspad socijalizma i promjena poretka, odnosno uvođenje poretka zasnovanog na principima liberalnog društva – privatnog vlasništva i višestranačja. Iako taj poredak u tom času još ne funkcionira, on je “iza ugla” i ljudi ga sada, za razliku od četiri godine ranije, prihvaćaju. Ostaje otvoreno pitanje je li došlo do promjene stava ili se prihvaćanje tih principa prije više prikrivalo. Ako se radi o jednostavnom otkrivanju onoga što je prije bilo prikriveno, onda bismo mogli očekivati da će porasti prihvaćanje svih “opozicionih” vrijednosti, što nije bio slučaj. U prvom redu, iako religioznost raste, raste mnogo manje od očekivanog (skok s 2.97 na 3.17 na granici je statističke značajnosti). S jedne strane, porast religioznosti možemo interpretirati kao iskazivanje “pravih” i potisnutih vrijednosti, jer je očigledno da je socijalizam na izdisaju. S druge strane, postavlja se pitanje zašto je skok prihvaćanja liberalnih vrijednosti toliko dramatičniji od skoka religioznosti ako se u oba slučaja radilo o potiskivanju. To bi imalo smisla jedino ako bismo utvrdili da je pritisak na iskazivanje religioznosti bio veći nego pritisak na iskazivanje ekonomsko-političkog liberalizma. No mislim da je plauzibilnije da se kaže kako zaista dolazi do promjena u prihvaćanju tih vrijednosti. Pogotovo kada pogledamo što se zbiva s nacionalnim ekskluzivizmom. U situaciji očitog rasta nacionalnih tenzija uoči raspada zemlje prihvaćanje nacionalnog ekskluzivizma opada (s 3.22 na 2.97). Ljudi na nadolazeće nacionalne sukobe reaguju smanjujući prihvaćanje nacionalnog ekskluzivizma. Tu još jednom moramo dovesti u pitanje interpretaciju da je sukob bio odraz nacionalnih tenzija. Upravo je obrnuto, odnosno s približavanjem sukoba smanjuje se nacionalni ekskluzivizam (vjerojatno kao pokušaj izbjegavanja sukoba). Ono na što, međutim, moramo obratiti pažnju jest činjenica da se varijanca povećala (s .828 na 1.058). To znači da smo svjedoci jednog divergentnog trenda da većina smanjuje svoj nacionalni ekskluzivizam, ali ga zato manjina povećava, pa je rezultat manji prosjek, ali veći raspon. Prema tome, s jedne se strane smanjuje nacionalni ekskluzivizam, ali se povećava neslaganje o njemu, što je indikacija nastupajućih polarizacija. S druge strane, povećava se prihvaćanje liberalnih vrijednosti. Dakle, možemo reći da uoči raspada socijalističkog poretka ljudi anticipiraju i prihvaćaju osnovne zásade liberalnog poretka i istovremeno počinju odbacivati osnove nacionalizma. Vidjet ćemo kako će se situacija što se tiče nacionalizma dramatično promijeniti, ali kao posljedica, a ne kao uzrok sukoba (o tome opširnije u Sekulić,

Massey, Hodson, 2006). Isto možemo vidjeti u pogledu političkog autoritarizma, čije prihvaćanje opada, odnosno orijentacija iz sfere prihvaćenosti (3.36) pada u sferu odbacivanja (2.82). Dakle, vjerojatno smo bili u pravu kada smo i prihvaćanje političkog autoritarizma interpretirali kao svojevrsni konformizam u odnosu na dominantni socijalistički poredak. Budući da je očigledno da taj poredak nestaje, i njegovo prihvaćanje slabi. Uostalom, sa stanovišta jedne logički zaokružene ideologije, politički je autoritarizam obrnuta slika liberalizma. Ako raste prihvaćenost liberalizma, za očekivati je da će opadati prihvaćanje političkog autoritarizma. I to je onda ono što opažamo barem u ovom periodu. No kao i u slučaju s nacionalnim ekskluzivizmom imamo značajan skok varijance (s 1.006 na 1.453). To zapravo znači da se neslaganje oko političkog autoritarizma u društvu značajno povećalo. Također možemo zaključiti da se iza smanjenja političkog autoritarizma kriju divergentni procesi gdje je značajniji dio ljudi smanjio svoj ekskluzivizam, ali ga je manji dio povećao, što onda rezultira općim padom, ali povećanom raspršenosti dobivenih rezultata.

Skok individualnog autoritarizma (s 2.9 na 3.25) u skladu je s onim što predviđa teorija autoritarizma, a to je da ljudi u situaciji prijetnje postaju autoritarniji (Sales, 1973). Dakle, još jednom valja naglasiti da uoči raspada Jugoslavije i krvavih, nacionalno inspiriranih sukoba koji su uslijedili ne možemo vidjeti da je to anticipirano u porastu nacionalnog ekskluzivizma. Upravo obrnuto: čini se da se ljudi trude "spriječiti" nadolazeći sukob smanjujući nacionalni ekskluzivizam. Istovremeno, spremni su na uvođenje liberalnog poretka i prihvaćaju privatno vlasništvo i političko višestranačje. Blag porast autoritarizma možemo također tumačiti kao reakciju na očiglednu krizu i širenje sukoba. U kriznim situacijama autoritarizam se uvijek širi, bilo da se radi o porastu individualnog autoritarizma ili pak o unošenju socijalnog reda (strah od slobode govora, na primjer).

Prva vremenska točka poslije rata i u samostalnoj hrvatskoj državi kojom raspoložemo jest godina 1996. (vidi grafikon 3 na sljedećoj stranici). Dakle, usporedbu između 1989. i 1996. možemo tumačiti kao kvaziekperimentalni nacrt gdje naše zavisne varijable mjerimo prije djelovanja nezavisne varijable (rata) i poslije djelovanja nezavisne varijable. Promjene koje uočavamo tumačimo kao posljedicu nastalih društvenih promjena i rata koji je prohujao. Ono što vidimo dramatičan je skok religioznosti, zatim manje dramatičan, ali uočljiv porast nacionalnog ekskluzivizma, ali i ekonomsko-političkog liberalizma. S druge strane, uočavamo blag pad rodnog konzervativizma (koji je, čini se, dio dugoročnog trenda), kao i manji pad individualnog i političkog autoritarizma koji nisu dio nekog linearnog trenda, a o čemu će biti riječi malo kasnije. Ono na što također moramo obratiti pažnju kod nacionalnog ekskluzivizma, a pogotovo kod ekonomsko-političkog liberalizma, jest smanjenje varijance koja indicira povećano slaganje. Kod ekonomsko-političkog liberalizma imamo izuzetno nisku varijancu od .609, što je najniža opažena varijanca u toj godini. Ona je dvostruko manja od opažene varijance kod rodnog konzervativizma

Grafikon 3.

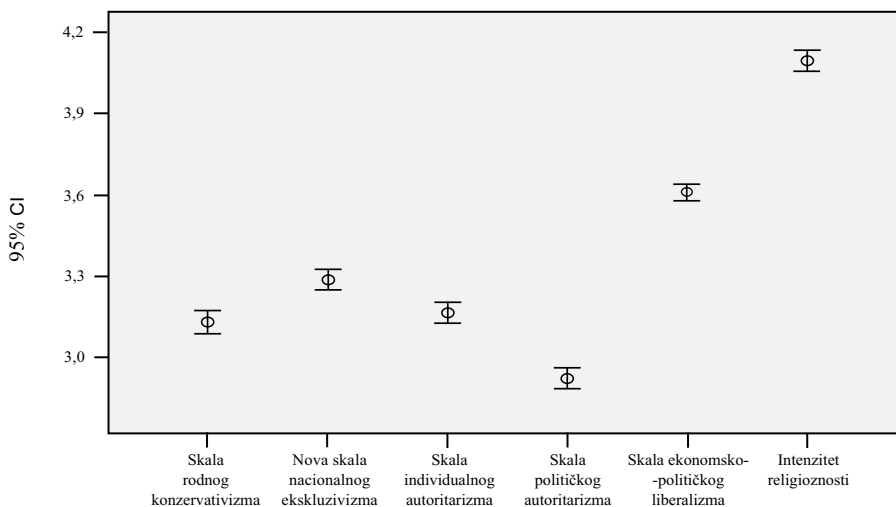
(1.219). Ovdje se naziru dvije oprečne tendencije: kod rodnog konzervativizma povećava se neslaganje (dakle, sve se više odbacuje nejednakost spolova), ali paralelno se povećava varijanca, tj. raspršenost rezultata, dok se kod ekonomsko-političkog liberalizma povećava prihvaćanje, ali i slaganje, tj. varijanca se smanjuje.

Ako pogledamo hijerarhiju vrijednosti na grafikonu 3, vidimo da su opadanje prihvaćanja rodnog konzervativizma i dramatičan rast religioznosti promijenili vrh ljestvice vrijednosti. Sada je dominantna religioznost (i tako ostaje u čitavom promatranom periodu do 2010), a slijedi je ekonomsko-politički liberalizam. Iza njih su rodni konzervativizam i nacionalni ekskluzivizam, potom individualni autoritarizam, a na “začelju” je politički autoritarizam. Prema tome, kao posljedica sukoba vrijednosni su elementi “identitetne politike”, religioznost i nacionalni ekskluzivizam u najvećem porastu. No interesantna je upravo razlika u nivou prihvaćenosti religioznosti i nacionalnog ekskluzivizma. U socijalističkom periodu te su vrijednosti bile podjednako “potisnute”, a stvar je procjene u kojoj mjeri se radi o prikrivanju “prave” religioznosti ili nacionalnog ekskluzivizma, a u kojoj mjeri o “normalnoj” adaptivnosti prevladavajućim ideološkim normama. Činjenica je da imamo skok od oko 1 mjesta na skali, što je značajno kada se radi o skali od 1 do 5 (u slučaju religioznosti to je skok s 3.17 na 4.01, a u slučaju nacionalnog ekskluzivizma s 2.29 na 3.46). Dakle, vidimo da je već i u periodu socijalizma (1989) religioznost bila viša nego nacionalni ekskluzivizam i da je takvom i ostala. Isto tako vidimo da je prihvaćenost ekonomsko-političkog liberalizma konstantno viša nego prihvaćenost nacionalnog ekskluzivizma (osim u 1985). Iako je u interpretaciji sukoba oko raspada bivše Jugo-

slavije sva pozornost usmjerena na nacionalni identitet i konzekventno na nacionalni ekskluzivizam, vidimo da je zapravo religioznost mnogo više izražena nego sam nacionalizam. Ljudi u Hrvatskoj različitost svog identiteta više izražavaju religioznom pripadnošću nego direktno nacionalnim ekskluzivizmom. Ovdje se možemo nakratko vratiti na još jednu metodološko-interpretativnu primjedbu koja se može izreći ovim rezultatima, a to je da su ljudi “prikrivali” svoju “pravu” religioznost i nacionalni ekskluzivizam i da je njihov sadašnji (1996) porast jednostavno posljedica nestanka negativnog pritiska na njihovo prikrivanje. Dapače, religioznost i nacionalni ekskluzivizam postaju “poželjni” oblici identitetnog političkog svrstavanja. Bez obzira na to što u tome vjerojatno ima istine, takva interpretacija teško može odgovoriti na pitanje diferencijalnog rasta religioznosti i nacionalnog ekskluzivizma. To bi značilo da je “pritisak” na prikrivanje religioznosti bio veći nego na prikrivanje nacionalnog ekskluzivizma. Teško bi se bilo složiti s takvim tumačenjem i prije bismo mogli tvrditi obrnuto, da je u osamdesetim godinama prošlog stoljeća religioznost bila nepoželjna, ali tolerirana, dok je nacionalni ekskluzivizam bio direktno pritiskivan i zabranjivan. Kada bi ta interpretacija bila točna, onda bismo prije mogli očekivati veću “eksploziju” nacionalnog ekskluzivizma, što nije bio slučaj. Čini se da ljudi u svojoj “prilagodbi” izražavaju svoje stavove onakvima kakvi jesu, pa kao što su se nekada adaptirali na sekularni karakter oficijelnog društva, sada se “adaptiraju” na novo naglašavanje oficijelne uloge crkve i religioznosti, a i nacionalnog ekskluzivizma. No očito je da se religioznost više prihvaća nego nacionalni ekskluzivizam.

Grafikon 4.

2004. aritmetičke sredine i standardne greške vrijednosnih orijentacija

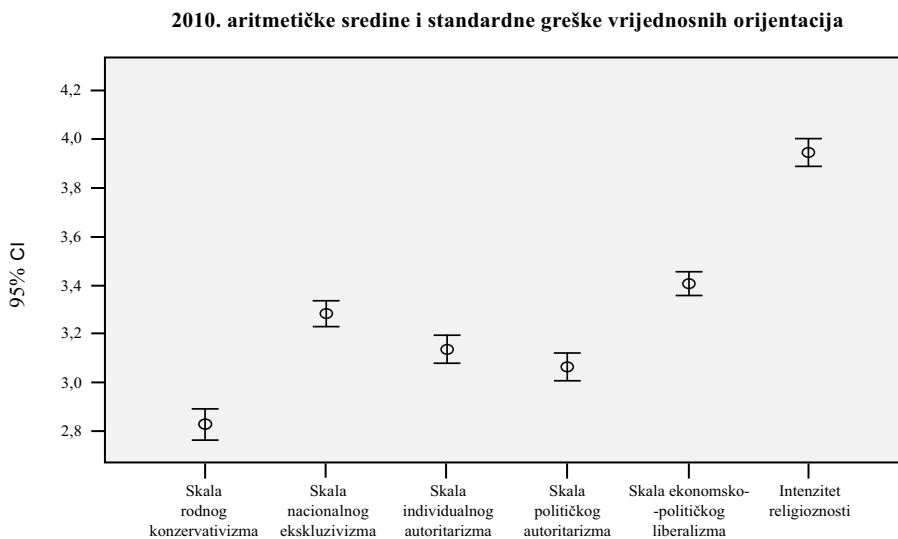

Što se zbiva u 2004. godini, u prvoj “normalnoj” godini, kada dolazi do druge mirne promjene vlasti? Rat je desetak godina iza nas i imamo relativno malo dramatičnih promjena. Na grafikonu 4 vidimo da u hijerarhiji vrijednosti možemo uočiti samo jednu promjenu, a to je da putanja rodnog konzervativizma nastavlja ići prema dolje. Tako on s trećeg mjesta pada na peto mjesto (ustvari “dijeli” četvrto i peto mjesto s individualnim autoritarizmom, jer je razlika među njima suviše mala da bi bila statistički značajna). Ta putanja smanjenja rodnog konzervativizma nastavlja se i u 2010. Religioznost je i dalje čvrsto na prvom mjestu s potpuno jednakim nivoom prihvaćenosti, a iza nje je ekonomsko-politički liberalizam. No distanca između religioznosti i ekonomsko-političkog liberalizma povećava se, i to zato što počinje blag pad prihvaćanja ekonomsko-političkog liberalizma (u 1996. nivo religioznosti je 4.01, a ekonomsko-političkog liberalizma 3.89, dok je u 2004. religioznost 4.09, a ekonomsko-politički liberalizam 3.48). Prema tome, možemo zaključiti da prihvaćanje ekonomsko-političkog liberalizma u prvim fazama postsocijalizma (1996) počinje blago opadati. U tom opadanju ogleđa se razočaranje privatizacijom, korupcijom, nezaposlenošću i parlamentarnim prepucavanjima. Na neki način nastupa “normalizacija” i oduševljenje blago splašnja, no moramo biti svjesni da je to “relativan” trend, jer ekonomsko-politički liberalizam, uz, naravno, religioznost, i dalje ostaje visoko prihvaćena vrijednost. Možda je blag rast političkog autoritarizma dio istog trenda. Naime, kako blago raste razočaranje u ekonomsko-politički liberalizam, tako blago raste prihvaćanje političkog autoritarizma, koji je “obrnuta slika” ekonomsko-političkog liberalizma. Veća uloga države u upravljanju privredom obrnuta je od naglaska na privatnom vlasništvu i nemiješanju države, sloboda govora i nezavisnost sudstva stupovi su liberalnog poretka. Prema tome, skok političkog autoritarizma (s 2.69 na 2.92, iako je to jedina vrijednost ispod 3) indicira blag trend prihvaćanja koji, kao što ćemo vidjeti u 2010, izgleda da se nastavlja usprkos činjenici da je politički autoritarizam najmanje prihvaćena vrijednost u usporedbi sa svim ostalim skalama.

Još jedno opažanje koje valja uzeti u obzir jest smanjivanje varijanci. Sve su varijance manje od 1 (osim oko rodnog konzervativizma), što znači da se slaganje oko svih vrijednosti (bez obzira na njihov nivo prihvaćenosti) povećava. To je vrlo značajan nalaz jer govori da česte usputne dijagnoze o tome da dolazi do veće “razjedinjenosti”, to jest do razlikovanja među ljudima s obzirom na vrijednosne orijentacije, barem u spektru vrijednosti koje ovdje pratimo, nisu točne. Trend je, ustvari, obrnut. Dolazi do vrijednosne homogenizacije, a ne heterogenizacije. Građani Hrvatske više se slažu s obzirom na vrijednosti i stavove koje ovdje ispitujeemo. To se vrlo jednostavno može vidjeti i iz pregleda varijanci i usporedbe njihove veličine u socijalističkom i postsocijalističkom periodu. Godine 1985. imamo dvije varijance manje od 1 (nacionalni ekskluzivizam i ekonomsko-politički liberalizam), 1989. samo za ekonomsko-politički liberalizam, 1996. već je polovica varijanci

ispod 1, da bi 2004. (i 2010) samo kod rodnog konzervativizma varijanca ostala iznad 1. Prema tome, *na djelu je homogenizacija, a ne heterogenizacija vrijednosnih orijentacija hrvatskog društva*. Hrvatski se građani **više, a ne manje slažu** u vrijednosnim orijentacijama koje zauzimaju bez obzira na porast ili pad prihvaćanja pojedinih vrijednosti.

Grafikon 5.

Usporedba 2010. i 2004. ukazuje na to da se, s jedne strane, prihvaćanje vrijednosnih orijentacija i njihova hijerarhija stabiliziraju, ali da se, s druge strane, ispod te stabilnosti naziru određeni trendovi koji će možda donijeti dugoročne promjene. Hrvatske građane i dalje karakterizira intenzivno prihvaćanje religioznosti. Postoji neznatan pad s 4.09 na 3.94, koji u statističkom smislu ne predstavlja nikakvu promjenu, no sukladno s drugim nalazima on možda ipak indicira određeni lagani početak blagog rušenja religioznosti. Naime, kada te podatke interpretiramo u kontekstu drugih promjena, kao što je na primjer dosta izrazit pad povjerenja u crkvu kao instituciju. Vjerojatno se taj pad, koji smo analizirali na drugom mjestu (Sekulić, Šporer, 2010), ipak odražava i na religioznost. Teško je sada reći označava li on početak jednog dugoročnog trenda ili je samo kratkoročna reakcija na krizu u kojoj crkva doživljava pad povjerenja kao i sve druge oficijelne državne institucije (a crkva se percipira kao sastavni dio države).

Nastavlja se i “pad” rodnog konzervativizma, koji je sada čvrsto na začelju tablice (u zadnjem promatranom periodu pao je s 3.13 na 2.82). Dakle, za razliku od 1985. i 1989, kada je bio visoko prihvaćena vrijednost (3.69 i 3.77), sada je čvrsto na dnu ljestvice (2.82) i prvi je put pao ispod 3, dakle iz sfere “prihvaćenosti” u sferu “odbijanja”. Čak je i varijanca nešto opala, tj. od 1989. ona se kreće iznad 1.2, a sada je na 1.059. Rodni konzervativizam kontinuirano opada, a povećava se slaganje u tome. Ipak, u usporedbi s drugim orijentacijama varijanca rodnog konzervativizma je najveća, tj. slaganje je relativno najmanje. Sve su varijance relativno niske (od samo .599 kod ekonomsko-političkog liberalizma pa do .983 kod religioznosti), što upućuje na trend vrijednosne homogenizacije.

Ekonomsko-politički liberalizam i dalje je na drugom mjestu, ali i dalje nastavlja s vrlo slabim padom (2004-2010. s 3.48 na 3.40), što ne zadovoljava zahtjeve statističke značajnosti, ali se uklapa u trend blagog opadanja od 1996, koje je pak vrh uspona od prve promatrane točke 1985. Prihvaćanje nacionalnog ekskluzivizma ostalo je na istom nivou. Interesantno je da se blagi trend rasta političkog autoritarizma nastavlja i da on prvi put prelazi 3, što znači da prelazi u sferu prihvaćanja.

Individualni autoritarizam nastavlja oscilirati, nešto iznad 3. Najveću prihvaćenost imao je 1989. (3.25), dakle uoči sukoba, najnižu 1985. (što je vjerojatno uvjetovano uzorkom, tj. radno aktivnom populacijom, kada je bio na nivou 2.9), a sada je na nivou 3.13.

Utjecaj promjene nacionalne strukture

Hrvatska je doživjela dramatičnu promjenu nacionalne strukture koja se očituje u “etničkoj homogenizaciji”, tj. značajnom rastu relativne zastupljenosti Hrvata u ukupnoj populaciji i značajnom smanjenju (negdje za dvije trećine) zastupljenosti srpske manjine. Iako bismo mogli pretpostaviti da će, ako su postojale početne razlike među tim populacijama, promjena utjecati na ukupni rezultat. No to se zapravo nije desilo jer su promjene u vrijednosnim orijentacijama često išle paralelno ili, ako to i nije bio slučaj, znatno manja zastupljenost manjina u uzorku nije utjecala na ukupni rezultat.

Suviše bi nas daleko odvelo da na taj način analiziramo trendove kod svih vrijednosnih orijentacija, pa ćemo ovdje dati samo ilustraciju na primjeru nacionalnog ekskluzivizma (vidi tabelu 3).

Kada pogledamo opći rezultat i rezultat za Hrvate, vidimo da se trendovi poklapaju, a i brojevi od 1996. se poklapaju što, naravno, ne začuđuje jer Hrvati skaču u zastupljenosti s preko 70% na preko 90%. S druge strane srpska zastupljenost (u uzorku) pada sa 17% na 2.4%, do 5.0% u poslijeratnom periodu. Ako pogledamo dvije prijeratne točke, vidimo da očigledno ne-hrvati vuku ukupni rezultat prema dolje jer je njihov stupanj nacionalne ekskluzivnosti niži nego kod Hrvata. Kod Ju-

Tabela 3. Prihvaćenost nacionalnog ekskluzivizma po nacionalnim skupinama u raznim vremenskim točkama

	1985.	1989.	1996.	2004.	2010.
Ukupno	3.23	2.30	3.46	3.29	3.28
Hrvati	3.31	2.46	3.45	3.32	3.29
Srbi	2.98	1.86	2.55	2.92	3.22
Jugoslaveni	2.45	1.63			

goslavena je to za gotovo čitav bod (.86), a kod Srba .33 u 1985. Za period 1985-1989. trend je prema dolje kod svih skupina, a kod Srba i Jugoslavena taj je pad još izraženiji. Kod Srba je pad za 1.12, kod Jugoslavena za .82, a kod Hrvata za .85. To čini razliku Hrvata od prosjeka nešto većom (.8 u 1985. i .16 u 1989), ali trend je kod svih skupina u istom smjeru kao i opći trend. Poslije 1989. vidimo da razlike između Hrvata i općeg rezultata gotovo iščezavaju, što je rezultat njihove znatno veće zastupljenosti. Jugoslaveni "iščezavaju", što je s jedne strane vjerojatno rezultat njihovog fizičkog odlaska (kao i kod Srba), ali i "pretapanja" u Hrvate, a nemamo načina da pratimo njihove transformacije i koliko je danas bivših Jugoslavena među Hrvatima i Srbima.

Kada gledamo Srbe poslije rata vidimo konstantni trend porasta njihove nacionalne ekskluzivnosti, tako da 2010. razlika između njih i Hrvata gotovo nestaje. Gotovo bi se moglo reći da u tom periodu trend kod te dvije skupine ide u suprotnom smjeru, kod Hrvata kao da ide blago prema dolje, a kod Srba jasno prema gore i tako dolazi do susreta. Da bismo mogli sa sigurnošću tvrditi da je to univerzalni trend, morali bismo imati veći poduzorak srpske populacije jer nam vrlo mali uzorci onemogućavaju sigurnu generalizaciju.

Ne ulazeći sada u detaljniju analizu dinamike i razlika među nacionalnim skupinama, ono što nas ovdje zanima jest činjenica da promjena nacionalne strukture nije bitno utjecala na ukupni rezultat. Naime iako je prije rata postojala razlika između Hrvata s jedne strane i Jugoslavena i Srba s druge u smislu da su Hrvati imali veći nivo nacionalnog ekskluzivizma, poslijeratni skok nacionalnog ekskluzivizma ne može se pripisati samo promjeni nacionalne strukture. Nacionalni je ekskluzivizam skočio kod Hrvata, ali je skočio i kod Srba (pa onda pretpostavljamo i kod bivših Jugoslavena, ali nemamo sredstva da to utvrdimo).

Otprilike slične rezultate dobivamo i na drugim vrijednosnim orijentacijama.

U sljedećoj tabeli dajemo promjene nacionalne strukture uzoraka u raznim vremenskim točkama.

Tabela 4. Nacionalna struktura uzoraka

	1985.		1989.		1996.		2004.		2010.	
Hrvati	2015	74.4%	1848	73.7%	2030	93.2%	2042	92.0%	959	95.7%
Srbi	350	12.9%	313	12.5%	68	3.1%	111	5.0%	24	2.4%
Jugoslaveni	246	9.1%	223	8.9%	0	0	0	0	0	0
Ostali	99	3.6%	124	4.9%	104	3.7%	67	3.0%	19	1.9%
Ukupno	2710	100%	2508	100%	2202	100%	2220	100%	1002	100%

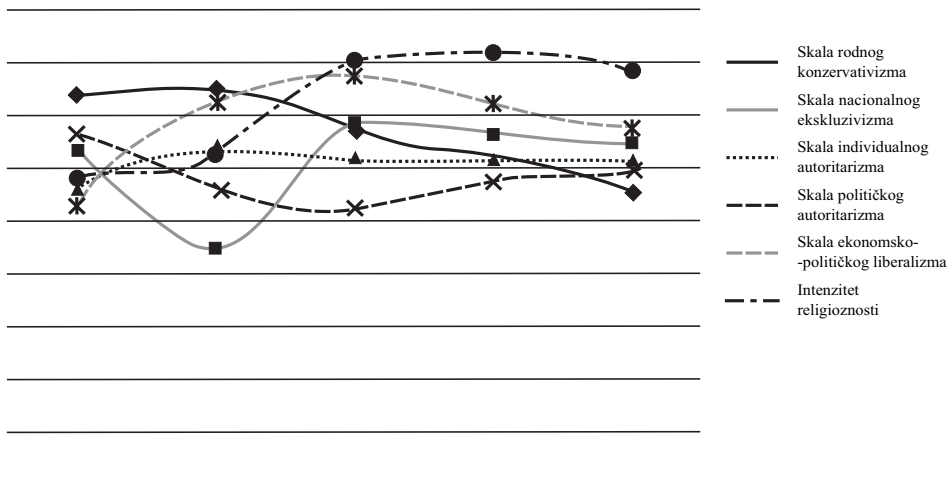
Zaključak: Kombinacija retradicionalizacije i modernizacije uz prateću vrijednosnu homogenizaciju

Promjene vrijednosnih orijentacija omogućavaju da uočimo niz dugoročnih trendova koji se dešavaju u hrvatskom društvu. S teoretskog stanovišta ti se trendovi mogu činiti i kontradiktornima, ali kao što znamo, kognitivna je disonanca nešto što ljudi mogu “trpjeti” u mnogim okolnostima bez velikih problema. S druge strane, ako je nešto teoretski “čisto”, to ne znači da dobro odražava zbivanja u realnosti. Tako smo svjedoci dvaju trendova koji idu u suprotnim pravcima. Jedan bismo mogli nazvati **retradicionalizacijom društva** koja nastupa poslije raspada socijalističkog poretka i ogleda se u porastu religioznosti i nacionalnog ekskluzivizma. Religioznost se značajno povećala 1996. i do danas je (2010) ostala na tom visokom nivou. Isto je tako nacionalni ekskluzivizam porastao 1996. (dakle, poslije, a ne prije ratnih sukoba) – o čemu smo već ranije pisali (Sekulić, Massey, Hodson, 2006) – kao reakcija na sukob, a ne kao njegova anticipacija. Godine 2004. on je blago opao (kao i religioznost) u odnosu na 1996, no razlike su suviše male da bi se moglo govoriti o nekom preokretanju trenda.

Drugi je trend **paralelna modernizacija društva**, koja se ogleda prvenstveno u kontinuiranom padu rodnog konzervativizma. Da bismo bolje mogli vidjeti trendove, donosimo grafički prikaz promjena vrijednosnih orijentacija u vremenu (grafikon 6).

U pogledu teoretskog modela od kojeg smo pošli (vidi model 1. na str. 39), vidimo da pretpostavka o homogenom tradicionalizmu koji će uvjetovati paralelni porast ili pad i religioznosti i nacionalnog ekskluzivizma i rodnog konzervativizma ne stoji. Te dimenzije variraju u vremenu dosta različito. Rodni konzervativizam ima stalnu tendenciju pada, a religioznost porasta. Vidimo da u periodu 1985-1989. religioznost i nacionalni ekskluzivizam idu u različitim smjerovima, iako se poslije toga njihova veza “konsolidira”. Prema tome, ne možemo pojmiti tradicionalizam kao niz homogenih dimenzija koje se mijenjaju zajedno i među kojima, u svijesti ljudi, postoji stabilan odnos. Različite dimenzije variraju različitom dinamikom, a detaljnijom analizom treba utrditi što uvjetuje tu dinamiku.

Grafikon 6. Promjena vrijednosnih orijentacija u vremenskim intervalima

Dio je tog modernizacijskog trenda i porast prihvaćanja ekonomsko-političkog liberalizma te odbacivanje političkog autoritarizma. Možemo konstatirati da je ekonomsko-politički liberalizam vrhunac prihvaćanja doživio 1996. te da otad njegovo prihvaćanje ponešto opada. Isto je tako teško odrediti predstavlja li niz koji započinje s vrhom 1996. (s visokim 3.89) pa onda opada 2004. (na 3.48) i 2010. (na 3.40) određeni trend ili su to slučajne oscilacije. U svakom slučaju, ekonomsko-politički liberalizam u svim je tim godinama visoko prihvaćena vrijednosna orijentacija, odmah iza religioznosti, i takva ostaje i u 2010. usprkos blagom opadanju od 1996. Što se tiče političkog autoritarizma, mora se konstatirati da je tu slika obrnuta. Čini se da njegovo prihvaćanje (koje je suštinsko prihvaćanje stavki koje su protivne osnovnim zasadama političkog liberalizma) počinje rasti nakon 1996, a 2010. prvi put prelazi prosjek od 3 (3.06). “Razmak” između prihvaćanja ekonomsko-političkog liberalizma i političkog autoritarizma kao da se smanjuje. Pogledamo li zadnje tri “postsocijalističke” točke, vidimo da je prihvaćanje ekonomsko-političkog liberalizma 1996. 3.89, a odbacivanje političkog autoritarizma 2.69 (dakle razlika je 1.20). Godine 2004. taj je odnos 3.48 naspram 2.92, dakle razlika se prepolovila na 0.56. U 2010. odnos se dalje smanjuje, 3.40 naspram 3.06, dakle “razmak” je samo 0.36. – razlika se smanjuje s više od čitavog boda na samo jednu trećinu boda. Imamo polagan trend prema miješanju prihvaćanja ekonomsko-političkog liberalizma i političkog autoritarizma. Na ovom nivou analize još ne govorimo znači li to “miješanje” ili polarizaciju vrijednosti, jednostavno konstatiramo da dvije vrijednosne

orijentacije koje su teoretski međusobno suprotstavljene postaju sve manje i da se politički autoritarizam penje na nivou prihvaćenosti te da nikada (uključujući i period socijalizma) nije bio prihvaćen kao 2010. S jedne strane, to vjerojatno znači da postoji “zamor” ekonomskim liberalizmom, pa iako je on visoko prihvaćen pod pritiskom realnosti (privatizacija, ekonomska kriza, korupcija, realnost stranačke politike i prepucavanja u Saboru), ta prihvaćenost polako opada. Kada se god ekonomski liberalizam smanjuje, autoritarna rješenja izgledaju privlačnije, i to se upravo dešava. Prema tome, ne možemo govoriti da je autoritarni potencijal u hrvatskoj politici iscrpljen. Vrijednosna podrška autoritarnim rješenjima postoji te čak i raste. No vrijednosna je podrška samo jedna komponenta i od niza drugih faktora zavisi hoće li biti i realizirana.

Pretpostavka u modelu od koje smo pošli, naime da postoji suprotnost između liberalizma i autoritarizma, potvrđuje se. Do 1996. vrijedi jasan obrnut odnos da što više raste prihvaćanje liberalizma, to više opada prihvaćanje političkog autoritarizma. Period od 2004. do 2010. karakterizira opadanje liberalizma i rast političkog autoritarizma, dakle opet trend koji odražava suprotstavljenost tih vrijednosnih orijentacija.

Taj **autoritarni potencijal** treba biti doveden u vezu s jednom drugim dimenzijom, a to je individualni autoritarizam koji je zapravo dosta stabilan u promatranom periodu i njegova se prihvaćenost stalno kreće nešto iznad 3. Stanovnici Hrvatske dosta su autoritarni u svojim osnovnim životnim orijentacijama. Kao što smo i očekivali, taj individualni autoritarizam relativno je stabilan u vremenu, pa neovisno o tome tretiramo li ga kao karakteristiku ličnosti ili kulturni obrazac, on se najmanje mijenja, bez obzira na promijenjene okolnosti. No kao stabilan faktor i konstantno u sferi prihvaćenosti također predstavlja osnovu za politički autoritarna rješenja, odnosno predstavlja pozitivni potencijal za interakciju s političkim autoritarizmom.

Na temelju ove analize možemo zaključiti da je na djelu vrijednosna homogenizacija u hrvatskom društvu. Bez obzira na to što smo ovdje pokazali da se prihvaćanje vrijednosnih orijentacija mijenja u vremenu kod svih, možemo opaziti trend da se ljudi više slažu u svojim procjenama. Dinamika smanjivanja varijanci donekle je različita kod različitih orijentacija, ali sve ukazuje na jedan smjer, a to je da se one smanjuju. Smanjivanje varijance počelo je najranije (tj. imamo stalan trend opadanja) i danas je slaganje oko ekonomsko-političkog liberalizma gotovo dvostruko veće nego što je bilo 1985. Slično je i kod individualnog autoritarizma, iako je tu neslaganje još uvijek nešto veće nego kod ekonomsko-političkog liberalizma. I kod drugih vrijednosnih orijentacija zapažamo isto: sve su varijance (osim kod rodnog konzervativizma) u 2010. ispod 1. U 1985. samo je kod nacionalnog ekskluzivizma varijanca bila ispod 1 (a ne zaboravimo da je tada nacionalni ekskluzivizam bio nizak). Od 1996. do danas njegova je varijanca konstantno niska i jedino je u 1989. bila 1.058.

Prema tome, generalni je zaključak da se građani Hrvatske postupno sve više slažu u svojim vrijednosnim orijentacijama i da je na djelu određena **vrijednosna homogenizacija hrvatskog društva**. Nema ni traga nekakvoj polarizaciji.

Na kraju, možemo li u Hrvatskoj primijetiti teoriju ideološke modernizacije kao posljedicu prelaska sa socijalizma kao društvenog modela na liberalno-kapitalistički model društva? Ako analiziramo glavne ideološke dimenzije kojima baratamo – politički autoritarizam i nacionalni ekskluzivizam, koji upućuju u antiliberalnom smjeru, te ekonomsko-politički liberalizam, koji upućuje u liberalnom smjeru – onda je decidirani odgovor ne. To ne znači da Hrvatska nije liberalno društvo, jer je ekonomsko-politički liberalizam konzistentno najviše prihvaćena vrijednost od ove tri ideološke orijentacije. Ali kao što smo pokazali u pogledu odnosa ekonomsko-političkog liberalizma i političkog autoritarizma, razlika se s vremenom smanjuje, a ne povećava, i to kako zbog relativnog pada prihvaćenosti ekonomsko-političkog liberalizma tako i zbog paralelnog povećanja prihvaćenosti političkog autoritarizma. Isto vrijedi i za nacionalni ekskluzivizam, gdje je razlika ekonomsko-politički liberalizam – nacionalizam u 1989. bila 1.37. U 1996, kada dolazi do velikog skoka nacionalnog ekskluzivizma, ali (iako nešto manjeg) i ekonomsko-političkog liberalizma, razlika se smanjuje na 0.43, da bi u 2004. bila 0.32, a u 2010. samo 0.13. Drugim riječima, Hrvatska je istovremeno i liberalna (ali to je postala već u doba anticipacije propasti socijalizma) i ideološki konzervativnija (politički autoritativna i nacionalno ekskluzivna). To je, naravno, praćeno i povećanjem religioznosti kao dominantne vrijednosne orijentacije. Jedina liberalizacija do koje je došlo nije političko-ideološka, nego ona u sferi rodnih odnosa, gdje je na djelu porast prihvaćanja rodne jednakosti.

Dolazi do rascijepljenosti u modernizacijsko-tradicionalnoj dimenziji gdje u nekim sferama, na primjer u religioznosti i nacionalnom ekskluzivizmu, dolazi do retradicionalizacije, ali uz istovremenu modernizaciju u sferi rodnih odnosa. S druge strane, imamo slabljenje liberalizma i jačanje autoritarizma. Prema tome, Hrvatska se retradicionalizirala, a sada počinje i trend prema povećanju prihvaćanja autoritarizma i smanjenju prihvaćanja liberalizma. U tome možemo detektirati samo jednu tanku nit modernizacije, a to je opadanje rodnog konzervativizma.

Stavimo li sve te trendove zajedno, možemo rezimirati naše nalaze na sljedeći način. Raspad socijalističkog poretka anticipiran je porastom liberalizma, ali ne i nacionalnog ekskluzivizma. Prema tome, ljudi “anticipiraju” i prihvaćaju zamjenu socijalističkog poretka liberalnim poretom. Kao posljedica propasti socijalističkog poretka, ali i traumatičnog iskustva rata dolazi do retradicionalizacije (porastom religioznosti, koja je u hrvatskom kontekstu neodvojiva od identitetskog kompleksa, i porastom nacionalnog ekskluzivizma), s jedne strane, te do daljnjeg porasta prihvaćanja liberalizma i odbacivanja autoritarizma, s druge. Sve to se zbiva u kontekstu jedne linije konstantne modernizacije u vidu sve većeg prihvaćanja rodne ravnopravnosti, tj. odbacivanja rodnog konzervativizma.

Od sredine 2000-ih, kada se stanje normalizira jer ratne traume polako odlaze u pozadinu, a ekonomske teškoće i “normalizacija” funkcioniranja političkog demokratskog poretka izbijaju u prvi plan, situacija se mijenja. Polako se počinje formirati nezadovoljstvo ekonomskim i političkim poretkom koje se očituje u opadanju prihvaćanja liberalizma i povećanju prihvaćanja političkog autoritarizma. S druge strane, retradicionalizacija se zaustavlja i dolazi do opadanja prihvaćanja religioznosti (koja je izvanredno visoka) i nacionalnog ekskluzivizma ili barem do stagnacije s tendencijom opadanja. Prema tome, ako gledamo hrvatsko društvo danas, onda je ono kombinacija tradicionalizma i liberalizma koji se očituju u religioznosti, nacionalnom ekskluzivizmu i liberalizmu. No ako te orijentacije gledamo u vremenskoj perspektivi, onda vidimo naznake određenih trendova koji ukazuju na rađanje jedne nove slike. Ta nova slika karakterizirana je rastom autoritarizma, a opadanjem liberalizma, ali i paralelnim opadanjem tradicionalizma. Ako bismo te trendove linearno projicirali u budućnost, onda bismo mogli reći da se društvo kreće od kombinacije tradicionalizma, liberalizma i modernizma prema kombinaciji autoritarizma i modernizma. U osnovi je, dakle, razočaranje liberalnim poretkom, gdje se onda kao “obrnuta slika” opadajućem liberalizmu javlja narastajući politički autoritarizam, ali uz jednu konstantnu modernističku dimenziju i određenu “zasićenost” tradicionalizmom. No kao što je ovaj rad pokazao, ne smijemo praviti linearne projekcije jer vrijednosne orijentacije ovise o promjenama u društvu (ali i anticipiraju te promjene). Tako prihvaćanje ekonomsko-političkog liberalizma raste i kao anticipacija nadolaska liberalnog poretka, a onda i njegova prihvaćanja kao socijalne realnosti u periodu od 1985. do 1996, ali zatim počinje padati od 2004. do 2010. To interpretiramo kao zasićenost svakodnevnom parlamentarnom politikom i efektima privatizacije i ekonomske krize koji se shvaćaju kao izraz liberalnog ekonomskog poretka. Drugim riječima, ljudi su doživjeli ostvarenje svojih ideala i počinju sve manje uživati u tom ostvarenju (iako je liberalizam druga prihvaćena vrijednost u 2010, ali sa silaznim trendom). Kako liberalizam opada, politički se autoritarizam “oporavlja” i možda ide k svojoj izgubljenoj poziciji koju je imao u vrijeme socijalističkog poretka. Vidjeli smo da je 1985. on bio druga prihvaćena vrijednost (3.36), nakon čega je počeo kliziti prema dolje, a sada se vratio u sferu prihvaćenosti (3.06), doduše, s vrlo niskim predzadnjim mjestom na ljestvici prihvaćanja vrijednosti.² Očito buduća društvena događanja kao što su ekonomski

² Moramo svakako uzeti u obzir da se “smisao” političkog autoritarizma mijenja u socijalističkom i postsocijalističkom periodu. Naime, vlast u socijalističkom periodu je socijalistička, pa tvrdnja “Sudstvo u krajnjoj liniji mora služiti vlasti” znači da mora služiti socijalističkoj vlasti, a u “demokratskoj” ili nacionalnoj Hrvatskoj (već kako je ispitanici shvaćaju) postsocijalističkoj vlasti. Dakle, dok će u socijalističkom periodu na to pitanje potvrdno odgovarati pristalice socijalističkog autoritarizma, u postsocijalističkom periodu pozitivno će odgovarati nacionalisti, koji će na to isto pitanje možda negativno odgovarati u socijalističkom periodu.

oporavak i povećanje povjerenja u političke elite mogu djelovati na preokretanje tih trendova i obrnuto, ako do takvih preokreta ne dođe, onda nam to jasno indicira u kojem se smjeru mijenja slika vrijednosnih orijentacija u Hrvatskoj.

Ako se vratimo u kontekst Ingelhartove teorije, moramo konstatirati da je hrvatsko društvo razdrto s jedne strane procesima modernizacije, a s druge permanentnom egzistencijalnom, ekonomskom i političkom krizom. Ta permanentna kriza uvjetuje pomak prema tradicionalizmu, ali istovremeno se hod prema modernom društvu očituje u nekim neprekinutim trendovima kao što je modernije shvaćanje odnosa između spolova.

LITERATURA

- Bertch, Gary K., Zaninovich, George M., 1974: A Factor Analytical Method of Identifying Different Political Cultures. The Multinational Yugoslav Case, *Comparative Politics*, siječanj, str. 219-244.
- Inglehart, Ronald, 1997: *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*, Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart, Ronald, Baker, Wayne E., 2000: Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values, *American Sociological Review*, 65: 19-51.
- Inglehart, Ronald, Norris, Pippa, 2007: *Sveto i svjetovno. Religija i politika u svijetu*, Politička kultura, Zagreb (originalno izdanje 2004).
- Inglehart, Ronald, Welzel, Christian, 2007: *Modernizacija, kulturna promjena i demokracija*, Politička kultura, Zagreb (originalno izdanje 2005).
- Pantić, Dragomir, 1977: Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva, u: M. V. Popović i dr., *Društveni slojevi i društvena svest*, Centar za sociološka istraživanja instituta društvenih nauka, Beograd.
- Sales, Stephen M., 1973: Threat as a Factor in Authoritarianism, *Journal of Personality and Social Psychology*, 28, 1: 44-57.
- Schwartz, S. H. i Bradi, A., 1997: Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe, *Political Psychology*, vol. 18, br. 2.
- Sekulić, Duško, 2010: Vrijednosti i društvene promjene, u: J. Kregar i dr., *Izgradnja institucija: Etika i korupcija*, Pravni fakultet, Zagreb, str. 131-156.
- Sekulić, Duško, Massey, Garth, Hodson, Randy, 2006: Ethnic intolerance and ethnic conflict in the dissolution of Yugoslavia, *Ethnic and Racial Studies*, 29, 5: 797-827.
- Sekulić, Duško i Šporer, Željka, 2010: Gubimo li povjerenje u institucije?, u: Kregar, Sekulić i Šporer, *Korupcija i povjerenje*, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 71-117.

Stenner, Karen, 2005: *The Authoritarian Dynamics*, Cambridge University Press, New York.

Županov, Josip, Sekulić, Duško i Šporer, Željka, 1996: A Breakdown of the Civil Order: The Balkan Bloodbath, *International Journal of Politics, Culture and Society*, vol. 9, br. 3, str. 401-422.

Duško Sekulić

VALUE-IDEOLOGICAL ORIENTATIONS AS INDICATION
AND CONSEQUENCE OF SOCIAL CHANGE

Summary

In the paper the basic changes in value orientations from 1985 to 2010 are analyzed. After the fall of socialism, a trend is detected which can be described as a combination of re-traditionalization and modernization of basic value orientations. The re-traditionalization is reflected in an increase in religiosity and national exclusivism. On the basis of the analyzed values, Croatia is characterized by the domination of religiosity. On the other hand, we can detect certain modernization trends that are reflected mainly in the acceptance of gender equality. What can also be seen is a certain fatigue with political economic liberalism, the acceptance of which started to decline.

Keywords: values, ideologies, Croatia in transition, modernism, traditionalism, authoritarianism, liberalism

Kontakt: **Duško Sekulić**, Trg maršala Tita 14/I, 10000 Zagreb.

E-mail: dsekulic@pravo.hr